

Το Τριαδικό Μυστήριο

κατά τον Άγιο Μάρκο Επίσκοπο Εφέσου τον Ευγενικό,

σύμφωνα προς τον Επίσκοπο Μπάτσκας Ειρηναίο Μπούλοβιτς *

Παναγιώτης Γ. Παύλος **

* Μετάφραση από τα αγγλικά εισήγησης στο 2^ο Διεθνές Συνέδριο ΙΟΤΑ (International Orthodox Theological Association) που έλαβε χώρα στον Βόλο, 11–15 Ιανουαρίου 2023.

** Ο Παναγιώτης Γ. Παύλος είναι Ερευνητής της Φιλοσοφίας στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Όσλο, Νορβηγία, και Εταίρος στο Κέντρο Μελέτης του Πλατωνισμού, στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ, Ηνωμένο Βασίλειο.

Αγαπητοί συνάδελφοι και εκλεκτοί φίλοι, Ευλογημένη Καλή Χρονιά!

Είμαι πολύ χαρούμενος και ευγνώμων για την πρόσκληση να συμβάλω στις εργασίες του Συνεδρίου αυτού με τις λιγοστές δυνάμεις μου και με το παρόν θέμα περί του Μυστηρίου της Αγίας Τριάδος κατά τον Άγιο Μάρκο Εφέσου τον Ευγενικό, σύμφωνα με τον Επίσκοπο Μπάτσκας Ειρηναίο Μπούλοβιτς.

1. Εισαγωγή

Είναι σχεδόν μωρία το να προτείνει κανείς ένα θέμα όπως το παρόν, και να διατηρεί μέχρι τέλους την πεποίθηση ότι έχει ανακαλύψει ένα δρόμο προσέγγισης τοιούτου μυστηρίου, ή μάλλον, ας μου επιτραπεί, του Μυστηρίου των Μυστηρίων, και να πιστεύει ότι αυτά που σκέπτεται περί αυτού μπορούν να έχουν οιαδήποτε έννοια εγκυρότητας.

Και, εάν, «οὐδείς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις καὶ ἡδοναῖς προσέρχεσθαι ἢ προσεγγίζειν ἢ λειτουργεῖν Σοὶ Βασιλεῦ τῆς Δόξης...»,¹ τότε πόσο αδυνατώτερον είναι για ένα πεπερασμένο, περιορισμένο ανθρώπινο όν, να αρθρώσει μια λέξη περί της Πηγῆς του παντός και τον Τόπο στον οποίο η ανθρώπινη λογική και γλώσσα δεν έχουν θέση, εκεί όπου ούτε οφθαλμός ούτε νούς ανθρώπου έφθασε ποτέ;

Είναι όντως αφέλεια να πιστεύει κανείς ότι έχει να πει κάτι δικό του περί της Αγίας Τριάδος, πολλώ δε μάλλον να εμφορείται από την πεποίθηση ότι μια τέτοια άρθρωση θα μπορούσε να είναι κάτι περισσότερο από ένα θολό αδύναμο σχέδιασμα. Στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ωστόσο, η πλήρης ανεπάρκεια να μιλήσουμε για το άρρητο, θεραπεύεται κατά βάσιν από τη σαφή διάθεση και πρακτική που ο όρος «σύμφωνα προς» υποδηλώνει, στον

¹ Ευχή του Χερουβικού Ύμνου.

τίτλο της παρούσας εισήγησης. Με άλλα λόγια, και παραφράζοντας τον Ζήσιμο Λορεντζάτο, όχι μόνον η πρωτοτυπία, αλλά και η εγκυρότητα και η ορθότητα, διασφαλίζονται όταν κανείς μένει πιστός στους πρωτότυπους και στην αλήθεια της οποίας αυτοί μετέχουν. Τέτοια είναι εν προκειμένω και η περίπτωση μας, και αυτό είναι το αξίωμα που διέπει αυτήν την παρουσίαση.

Δεν είναι η πρόθεσή μου σήμερα να εμβαθύνω στις ιστορικοπολιτικές επιπλοκές και αναταραχές στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ή μάλλον σε ό,τι είχε απομείνει από αυτήν, και την Ορθόδοξη Εκκλησία, δεκαπέντε μόλις χρόνια πριν την Πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, κατά την εποχή που μια Σύνοδος επιχείρησε να ενώσει, τεχνητά και υπό τεράστια πολιτική πίεση, αλλά και υπό την ανάγκη επιβίωσης της χριστιανικής Ανατολής, την Ανατολική με τη Δυτική Χριστιανοσύνη.

Στόχος μου είναι να εστιάσω σε πτυχές των θεολογικών συνεισφορών μιας προσωπικότητας που, πέραν του ότι ήταν αυτή που όχι μόνον διέσωσε – αν μπορεί να ειπωθεί έτσι – την Ορθοδοξία από ένα καταστροφικό συμβιβασμό, επαναβεβαίωσε την αλήθεια της εμπειρικής επαλήθευσης του γεγονότος ότι η Εκκλησία δεν είναι απλώς ένας ανθρώπινος θεσμός, αλλά το Θεανθρώπινο Σώμα του Χριστού. Και θα το πράξω αυτό, περιδιαβαίνοντας επιλεκτικά, και ενδεικτικά, σημεία της πλέον περιεκτικής – κι εξ όσων γνωρίζω από πολλές απόψεις αζεπέραστης ακόμη – μελέτης της θεολογίας του Αγίου Μάρκου Επισκόπου Εφέσου του Ευγενικού, δημοσιευθείσας το 1980 – ευτυχώς και δυστυχώς μόνον στα ελληνικά – από τον Σέρβο ιερομόναχο τότε, Επίσκοπο Μπάτσκακ σήμερα, Ειρηναίο Μπούλοβιτς.

Καθώς η εισήγηση αυτή έχει την ευλογία να περιλαμβάνεται στη θεματική ενότητα εκείνη του 2^{ου} Συνεδρίου της Διεθνούς Ορθόδοξης Θεολογικής Ενώσεως (International Orthodox Theological Association) που ως αντικείμενο έχει τις 'Πατερικές πηγές στην κηρυγματική και προσευχητική παράδοση της Ορθοδοξίας στη σύγχρονη σλαβική θεολογία', αξίζει να επισημανθεί ότι βρισκόμαστε στον πυρήνα, στην καρδιά, της σύγχρονης Σερβικής Ορθόδοξης κληρονομιάς που εγκαινιάσθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον Άγιο Ιουστίνo Πόποβιτς, και συνέχισε με τη χορεία των μαθητών του – ο Βλάντιμιρ Σβέτκοβιτς θα μας μιλήσει αργότερα περισσότερο γι' αυτό – και σημαντικών μονάδων της σύγχρονης Σερβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, τους Επισκόπους, εννοώ, Αθανάσιο Γέβτιτς, Αμφιλόχιο Ράντοβιτς, Αρτέμιο Ραντοσάβλιεβιτς, και τον Ειρηναίο Μπούλοβιτς, τον κατά μία έννοια 'τελευταίο των Μοϊκανών'.

Στο πρώτο μέρος αυτής της παρουσίας μετέρχομαι εν συντομία θεμελιώδεις πυλώνες της θεολογίας του Αγίου Μάρκου, η οποία, όπως δείχνει ο Επίσκοπος Μπάτσκακ

στην πληθωρική εργασία του, έχει σαφώς Τριαδολογικό προσανατολισμό. Εν συνεχεία, επιθυμώ να αναφερθώ σε κάποιες αναμφίβολες, κατά την γνώμη μου, αρετές της εργασίας του Ειρηναίου Μπούλοβιτς στον Άγιο Μάρκο Εφέσου, και τέλος, να κλείσω με ορισμένες σκέψεις, σχετικές πιστεύω, με το πλαίσιο αυτού του μεγάλου συνεδρίου.

2. Πυλώνες της Θεολογίας του Αγίου Μάρκου Επισκόπου Εφέσου

Ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός δεν είναι μόνον ο άμεσος διάδοχος και εφαρμοστής της θεολογικής κληρονομιάς του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, αλλά και εκείνος που, αναγκασμένος από τις συγκυρίες, εφάρμοσε την Ησυχαστική Παλαμική παράδοση προς υπεράσπιση της Αληθείας της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Μιλώντας περί υπεράσπισης της Αληθείας, δεν θα πρέπει κανείς να φανταστεί τον Επίσκοπο Εφέσου μόνον, ή κυρίως, ως τον πολέμιο, ως τον πλέον άκαμπτο εκπρόσωπο της Κωνσταντινουπόλεως στη Φερράρα–Φλωρεντία, που αγωνίστηκε να πείσει άλλους «ἐν πειθοῖς σοφίας ἀνθρωπίνης λόγους»! ² αλλά ως ένα κατ’ εξοχήν ησυχαστή, έναν ασκητή, που όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου, κατέστησε φανερή «τὴν ἀλήθειαν τῶν περὶ Θεοῦ λεγομένων ἐν ἀποδείξει τῆς πνευματοκινήτου τῶν θεολόγων δυνάμεως», όπως λέγει χαρακτηριστικά ο Άγιος Διονύσιος Αρεοπαγίτης,³ «καθ’ ἣν τοῖς ἀφθέγκτοις καὶ ἀγνώστοις ἀφθέγκτως καὶ ἀγνώστως συναπτόμεθα, κατὰ τὴν κρείττονα τῆς καθ’ ἡμᾶς λογικῆς καὶ νοερᾶς δυνάμεως καὶ ἐνεργείας ἕνωσιν».⁴

Εἶναι πράγματι διαμέσου του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, που μπορεί κανείς να διακρίνει τον Αρεοπαγίτη στο απώτατο υπόβαθρο της στέρεας θεολογικής άρθρωσης της θεμελιώδους διακρίσεως μεταξύ θείας ουσίας και ενεργείας στην Αγία Τριάδα, από τον Άγιο Μάρκο. Ο Επίσκοπος Εφέσου καταφάσκει τον διττό τρόπο υπάρξεως του Θεού ως ακολούθως: «Καθὸ μὲν ὑπάρχει [ὁ Θεός], οὐσία τέ ἐστι καὶ οὐσίαν ἔχει! καθὸ δὲ τὰ ὄντα ποιεῖ, βούλεται τε καὶ βούλησιν ἔχει, καὶ ἐνεργεῖ καὶ ἐνέργειαν ἔχει».⁵ Με άλλα λόγια, όπως ο Επίσκοπος Μπούλοβιτς επισημαίνει σε αυτό το απόσπασμα του Αγίου: «ὁ Θεὸς ὑπάρχει κατ’ οὐσίαν καὶ κατ’ ἐνέργειαν, δηλαδή ὡς ὁ Ὄν καὶ ὡς ὁ Ἀγαθός, ὡς Παντοδύναμος Εἷς Θεός: Πατήρ, Υἱὸς καὶ Ἅγιον Πνεῦμα. Ἡ κατ’ ἐνέργειαν ὑπαρξίς—ἡ «πρὸς τὰ ἔξω»—ὡς μὴ

² Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, I.1.

³ Ο.π.

⁴ Ο.π.

⁵ Ἀγ. Μάρκος, *Πρὸς τὰ δεῦτερα*, Canon. Gr. 49, φ. 78v. Βλ. Ἱερομονάχου Εἱρηναίου Μπούλοβιτς, *Τὸ Μυστήριον τῆς ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τριάδι Διακρίσεως τῆς Θεῆς Οὐσίας καὶ Ἐνεργείας κατὰ τὸν Ἅγιον Μάρκο Ἐφέσου τὸν Εὐγενικόν*, Ἀνάλεκτα Βλατάδων, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1983, ἐξ ου καὶ ὅλες οἱ αναφορὲς στο παρόν.

οὔσα ἐξωτερίκευσις τῆς φύσεως θείας—εἶναι ἡ χάρις. Ἄλλ’ οὗτος ὁ διπλοῦς τρόπος ὑπάρξεως δὲν διπλασιάζει τὸν Θεὸν οὐδὲ συνθετοποιεῖ Αὐτόν, ἀλλὰ τυγχάνει τρόπος ὑπάρξεως τοῦ ἑνὸς Θεοῦ, ἐπειδὴ ἡ ἐνέργεια διὰ τῆς ‘πρὸς τὰ ἔξω προόδου’ αὐτῆς χωρεῖ οὐχὶ τοπικῶς, ἀλλὰ τροπικῶς, δὲν ἀπομακρύνεται δηλαδὴ οὔτε ἀλλοτριοῦται τῆς θείας φύσεως».⁶

Στο σημεῖο αὐτό θα πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε μὴ ἀκόμη σαφέστατη διάκριση μετὰ τῆς «πρὸς τὰ ἔξω» κινήσεως τῆς Χάριτος καὶ Ενεργείας τοῦ Θεοῦ ποὺ περιγράφουν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, κὶ ἐν προκειμένῳ ὁ Ἅγιος Μάρκος, καὶ τοῦ Νεοπλατωνικοῦ, κατὰ βάσιν Πλωτινικοῦ, θεωρήματος τῆς διπλῆς (διττῆς) ενεργείας τοῦ ἑνός, ποὺ συνηγορεῖ οὐσιαστικὰ ὑπὲρ τῆς ταύτισης μετὰ τῆς θείας οὐσίας καὶ θείας ενεργείας. Κατὰ τὸν Πλωτῖνο τὸ θεῖον συνίσταται οντολογικὰ σὲ μὴ ἐνιαία ἐνέργεια, ἡ ὁποία διέπεται ἀπὸ ἓνα διττὸ εἶδος κινήσεως: τὴν ἐσωτερικὴ κίνηση, ἡ ὁποία καὶ ταυτίζεται ἀπὸ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς μετὰ τὴν οὐσία τοῦ θεοῦ, τοῦ ἑνός, τῆς πρώτης υποστάσεως (ἐνέργεια πρὸς τὰ ἔσω), καὶ τὴν ἐξωτερικὴ κίνηση ποὺ συνιστᾷ κατὰ βάσιν τὴν ἐξωτερίκευση διὰ τῆς ὑπερεκχειλίσεως, τῆς ἐσωτερικῆς ενεργείας τοῦ ἑνός (ἐνέργεια πρὸς τὰ ἔξω), καὶ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῆς ἐτερότητας, τῆς δεύτερης υποστάσεως, τοῦ Νοός, καὶ τῶν συνακολουθῶν κατ’ ἀπορροήν καθ’ ἑαυτὴν. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ὑπεισέλθουμε στὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς ἀνθρώπινης μεταφυσικῆς κατασκευῆς. Ἀρκεῖ μόνον νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Νεοπλατωνισμὸς ὄχι μόνον δὲν ἀναγνωρίζει διάκριση κτιστοῦ – Ἀκτίστου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴ *ομοουσιότητα* ποὺ εἰσάγει δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ μετοχὴ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ποὺ εἰσηγείται ἀργότερα ἡ Δυτικὴ χριστιανοσύνη καὶ ὁ Θωμισμὸς. Ὅλα αὐτὰ βεβαίως, εἶναι ἀπολύτως ἀνυπόστατα καὶ ἀνύπαρκτα στὴν ἐμπειρία, ζωὴ καὶ γνώση τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.⁷

Τώρα, ἡ θέση στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε ἀνωτέρω, περὶ τῆς «τροπικῆς» καὶ ὄχι «τοπικῆς» «χωρήσεως», τὴν ὁποία, εἰρήσθω, υιοθετεῖ κατὰ κάποιον τρόπο καὶ ὁ Πλωτῖνος, εἶναι πλήρως εὐθυγραμμισμένη μετὰ τὴν ἐπαναλαμβανόμενη ἐπιμονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, ὁ ὁποῖος στὸ 9^ο κεφάλαιο τῆς *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων* πραγματείας του, ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς μένει πάντοτε στὸν ἑαυτὸν του («μένειν ἐφ’ ἑαυτοῦ») καὶ στὴν ἰδίαν τὴν ταυτότητά του χωρὶς νὰ τὴν ἀποχωρίζεται, συμφώνως πρὸς μὴ ἐνέργεια ἀδιάκοπη («καὶ τῆς οἰκείας ταυτότητος ἀνεκφοιτήτως κατ’ ἐνέργειαν μίαν, καὶ ἄπαυστον ἐστηκώς»)⁸.

Τὰ κατηγορήματα τοῦ Θεοῦ ὡς *ὢν* καὶ *Ἀγαθός* ἀντανακλοῦν, ὅπως ὁ Ἐπίσκοπος Εἰρηναῖος ἐπεξηγεῖ, τὴν διάκριση μετὰ τῆς θείας οὐσίας καὶ θείας ενεργείας: «ὁ ὅρος Τριάς

⁶ Μπούλοβιτς (1980): 92.

⁷ Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τόσο ὁ Εἰρηναῖος Μπούλοβιτς ὅσο καὶ ὅλοι οἱ προαναφερθέντες Σέρβοι Ἐπίσκοποι καὶ θεολόγοι, ἐντοπίζουν τόσο τὴν συγκεκριμένη, ὅσο καὶ ἄλλες διακρίσεις μετὰ τῆς Νεοπλατωνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, καὶ τὶς συζητοῦν ἀναλυτικὰ στὰ ἔργα τους.

⁸ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, *Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων*, IX.5.

ὑποδηλοῖ λοιπὸν τὸν Θεὸν τὸν ὄντα, ὅπερ εἶναι τὸ κυρίως ὄνομα, δι' οὗ τολμῶμεν νὰ ὀνομάζωμεν τὸν κατ' οὐσίαν Ἀνώνυμον καὶ Ὑπερώνυμον Θεὸν ἡμῶν,⁹ ἐνθαρρυνθέντες διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι Αὐτὸς Ἐκεῖνος οὕτως ὠνόμασεν Ἐαυτὸν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς ἀποκαλύψεως Αὐτοῦ: Ἐγὼ εἰμι ὁ ὄν.¹⁰ Ἐπὶ ταύτης δὲ τῆς φράσεως τοῦ Θεοῦ ἐστηρίχθη ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς ἀγιοπατερικῆς ἀνατολικῆς θεολογίας, ὅτι παρὰ τῷ Θεῷ καὶ ἐν τῷ Θεῷ τὸ εἶναι ἔστιν ἀποκαλύπτει τῆς οὐσίας – λέγομεν ἔστιν ἀποκαλύπτει – ἐλλείπει καταλλήλου λέξεως τοῦ ἀνθρωπίνου ἡμῶν λεξιλογίου διὰ τὴν ἀσύγκριτον προτερότητα τοῦ εἶναι τοῦ Θεοῦ, ὅπερ ἐμπεριέχει ἐν Ἐαυτῷ, ὡς τὸ εἶναι τοῦ ὄντος ὄντος, καὶ τὴν ὑπερούσιον οὐσίαν καὶ τὰ ἐπεὶ αὐτὴν θεωρούμενα πάντα. Ταύτην τὴν ἀρχὴν συμερίζεται ἀπαρασαλεύτως, ὡς γνήσιος καὶ ἀκραιφνὴς ἡ ἀπαμειβιστὴς, καὶ ὁ ἅγιος Μάρκος ὁ Εὐγενικός, ..., ὅπου οὗτος τίθησιν τὸ ὄνομα ὁ ὄν εἰς βάσιν τῆς πρώτης ἐν Θεῷ διακρίσεως.¹¹

Ὁ ἅγιος Μάρκος δοκιμάζει καὶ θέτει τὴ γλῶσσα καὶ τὴ γλωσσικὴ δύναμι καὶ ἀπόδοση στα ἔσχατα ὀρία τους, προκειμένου νὰ ἐκφράσῃ τὸ μυστικὸ τοπίο τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ τῆς σχέσεώς Της πρὸς τὴν κτίση. Ἀναδεικνύει με καινοτόμο τρόπο τὴν ἀντινομία, τὸν ἀποφατισμὸ, καὶ τὸ ὑπέρλογον, τὴν ὑπερ-λογικότητα τῆς θείας πραγματικότητος, καθὼς ὅλα τα νοήματα, τὰ ὀνόματα, οἱ ὀνοματοδοσίαι καὶ ὀνοματοθεσίαι ἀναφέρονται στὴν Ἀκτιστὴ Ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, καὶ ὄχι στὴ Θεία Οὐσία. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγνώστως γνωριζόμενος, ἀκαταλήπτως καταληπτὸς, ἀδιαιρέτως μεριζόμενος, ἀδιακρίτως διακρινόμενος, ἐνῶ ὅλη ἡ θεία πραγματικότης παραμένει ἀπλή στις ἐνώσεις καὶ διακρίσεις τῆς μετὰ οὐσίας καὶ ὑποστάσεων, οὐσίας καὶ ἐνεργείας.

Παραμένοντας ἀκλόνητα Ὁρθόδοξος, ὁ ἅγιος Ἐπίσκοπος Εφέσου ἀποκαλύπτεται ὡς φίλος ἀληθείας καὶ εὐεργέτης τῆς Δυτικῆς Χριστιανοσύνης – μολοντὶ εἶναι κριτὴς αὐστηρὸς τῆς θεολογίας τῶν Λατίνων – ἐμμένοντας στὴν ὑπέρλογη ἀλήθεια τῶν ἐνώσεων καὶ διακρίσεων τῆς θείας πραγματικότητος! διακρίσεων ὄχι «κατ' ἐπίνοιαν» ἀλλὰ ἀληθῶς ἐπὶ τῆς θείας ὑπερουσίας καὶ ὑπερ-θείας πραγματικότητος. Ἐτσι, ἀποδεικνύοντας τὴν ἐσφαλμένη ἐμμονὴ τῶν Λατίνων θεολόγων στὴν ταύτιση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, καὶ οὐσίας καὶ ὑποστάσεων, νοσηματοδοτεῖ τὴν ἐμμονὴ τους στὸ λάθος δεικνύοντάς τους πὺς μποροῦν νὰ προσεγγίσουν τὴν Ἀλήθεια τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀναγνωρίζοντας καὶ ὑπερβαίνοντας τὸ σφάλμα τους.

⁹ Ἡ συστηματικὴ χρῆσις τῆς Ἀρεοπαγιτικῆς ἐμπνευσμένης λεξιπλασίας τῆς θείας ἀνωνυμίας καὶ ὑπερωνυμίας τόσο ἀπὸ τὸν ἅγιον Μάρκον Εὐγενικό, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπον Εἰρηναῖον, εἶναι τεκμήριον ἀφενὸς τοῦ ἀληθοῦς τῆς ἐννοίας τῆς ἡ ἀποδόσεως ἐντὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, καὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων, ὡς ἀναντίρρητα θεμελιώδους Ὁρθοδόξου Πατερικοῦ κειμένου, ἀφετέρου.

¹⁰ Ἐξοδος 3:14.

¹¹ Μπούλοβιτς (1980): 33–34.

Ο Άγιος Μάρκος ομολογεί Ένα Θεόν, Πατέρα, Υιόν και Άγιον Πνεύμα, Τριάδα Ομοούσιον και Αχώριστον. Ως τοιούτο το Μυστήριο της Αγίας Τριάδος είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της θεολογίας του. Η Αγία Τριάς είναι και Μονάς: Τρεις Υποστάσεις εν Μια Θεότητι, Τριάδα ομοούσιος και ομοδύναμος, τουτέστιν Μια Θεότης εν Τρισίν Υποστάσεσιν παντοδύναμος. Με αφετηρία την πίστη ο Μάρκος Ευγενικός *θεωρεί* το Μυστήριο της Αγίας Τριάδος προσωποκεντρικά, υποστατικά. Αυτό προϋποθέτει εμπειρία του Θεού ως Πρόσωπο, δηλαδή Θεό που ζει και ενεργεί προσωπικώς, κάτι το οποίο συνεπάγεται Τριάδα Προσώπων και όχι Ουσία διαιρεμένη εις τρία. Η Ενότης της Τριάδος οφείλεται στον Προσωπικό χαρακτήρα Της και εδραιώνεται στη Μοναρχία που είναι και η βάση Τριαδολογικών Ενώσεων όπως το *Ομοούσιον* και το *Ομοδύναμον*.

Ο Επίσκοπος Ειρηναίος ανιχνεύει τις διακρίσεις και ενώσεις που προκύπτουν από την θεμελιώδη διττή διάκριση, ουσίας και υποστάσεως (ή άλλως, φύσεως – προσώπου), και ουσίας και ενεργείας (ή άλλως, φύσεως – δυνάμεως). Εξ αυτών απορρέει μια τρίτη διάκριση, αυτή μεταξύ αιτίου και αιτιατού, την οποία θεωρεί ως άλλη έκφραση του δόγματος περί της Μοναρχίας του Πατρός.¹² Επισημαίνει δε περαιτέρω:

«Ἡ ἀπόρριψις τῆς θείας ἐνεργείας φανεροῖ τὴν οὐσιαστικὴν ἀδυναμίαν τῶν ἀντιπαλαμιτῶν, ὅπως παραδεχθῶσι τὰς ἐν τῇ Τριάδι διακρίσεις γενικῶς. Ἡ σύγχυσις τῆς φύσεως καὶ τῶν φυσικῶν ὀδηγεῖ μοιραίως, κατὰ τὸν ἅγιον Μᾶρκον, εἰς σύγχυσιν τῶν ὑποστάσεων καὶ τῶν ὑποστατικῶν, εἴτα δὲ εἰς σύγχυσιν τῶν ὑποστάσεων πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν φύσιν. Ἡ ταύτισις τῆς Θεότητος πρὸς τὴν οὐσίαν σημαίνει κατὰ βάθος τὴν μὴ παραδοχὴν τοῦ *τριαδικοῦ* τῆς Θεότητος. Καὶ ἐπειδὴ ἅπασαι αἱ συνέπειαι τῆς μὴ διακρίσεως συντείνουσιν ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀθέτησιν τοῦ τριαδικοῦ δόγματος, ἀποτελεῖ ἡ μὴ διάκρισις διὰ τὸν Μᾶρκον *παναίρεσιν*, τ.ἔ. ἀμάλαμα καὶ πανσπερμίαν πασῶν τῶν αἱρέσεων. Πέραν τούτου, διορᾷ ἐν αὐτῇ καὶ λανθάνουσιν *ἀθεΐαν*: ἡ μὴ ὁμολογία τῶν θείων ἐνεργειῶν μαρτυρεῖ περὶ τῆς μὴ βιώσεως αὐτῶν, περὶ τῆς θεωρητικῆς δηλαδὴ πίστεως εἰς τινα ἀφηρημένον 'θεόν', ἀκοινώνητον καὶ τοῦτ' αὐτὸ ἀνύπαρκτον. Οἱ μὴ διακρίνοντες τὴν θείαν οὐσίαν καὶ ἐνέργειαν *ἀποπροσωποποιοῦσιν* οὐσιαστικῶς τὸν Θεὸν καὶ *ἐκτοπίζουσιν* Αὐτὸν ἐκ τοῦ κόσμου ἡμῶν. Διὰ τούτου ὁμῶς ἀπορρίπτουσιν καὶ τὸν κόσμον (διότι ἡ ἀμέτοχος τοῦ Θεοῦ κτίσις δὲν εἶναι κόσμος, ἀλλ' ἀκοσμία καὶ πτῶμα) καὶ τὸ Πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, Ὅπερ συνιστᾷ τὴν κατ' ἐξοχὴν Ἐνῶσιν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου καὶ ἐν ᾧ φανεροῦνται ἐν ὑψίστῳ μέτρῳ αἱ προσωπικαὶ ἐνέργειαι τῆς Αγίας Τριάδος. Ὅρθῶς ἠσθάνθη ὁ ἅγιος Μᾶρκος

¹² Μπούλοβιτς (1980): 467.

τὴν μὴ διάκρισιν τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας ὡς *χριστολογικὴν αἵρεσιν*, ὡς ἄρνησιν τοῦ Χριστοῦ.¹³

3. Προτερήματα της μελέτης του Επισκόπου Ειρηναίου στον Άγιο Μάρκο

Εύκολα μπορεί κανείς να αξιολογήσει μια ερευνητική εργασία ιδίως όταν αυτή εστιάζει σε ένα στοχαστή, ή θεολόγο που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Εξ όσων γνωρίζω, η περίπτωση του Αγίου Μάρκου του Ευγενικού, Επισκόπου Εφέσου, είναι τέτοια, τουλάχιστον συγκρινόμενη με τη διαθέσιμη επιστημονική έρευνα, παραδείγματος χάριν, στους Αγίους Γρηγόριο Παλαμά, Συμεών τον Νέο Θεολόγο, Θεόδωρο Στουδίτη, Ιωάννη Δαμασκηνό, Μάξιμο Ομολογητή, και βεβαίως, Διονύσιο Αρεοπαγίτη.

Δεν είναι όμως αυτός ο λόγος που θεωρώ την εργασία του Επισκόπου Μπάτσкас για «Τὸ Μυστήριον τῆς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Τριάδι Διακρίσεως τῆς Θείας Οὐσίας καὶ Ἑνεργείας κατὰ τὸν Ἅγιον Μᾶρκον Ἐφέσου τὸν Εὐγενικόν» πρωτοποριακή και μέχρι σήμερα αξεπέραστη. Η καινοτομία της εδράζεται στην πρωτοτυπία της! και η πρωτοτυπία της όχι μόνον οφείλεται στο ότι τα έργα του Αγίου Μάρκου παραμένουν εν πολλοίς ανέκδοτα και σε μορφή χειρογράφων, αλλά κυρίως, πηγάζει από το άπειρον πέλαγος της Ορθόδοξης ζωής και εμπειρίας.

Εάν η ανάγκη θεώρησης και επιδίωξης της φιλοσοφίας ως τρόπου ζωής είναι η κατηγορική προσταγή προκειμένου να αποτραπεί η φιλοσοφία από το να καταστεί νεκρή επιστήμη νεκρών αντικειμένων, τότε η θεολογία, ως κατάφαση της εμπειρίας του Θεού, και όχι ως μια στερημένη του Πνεύματος ψευδογνώση και φαντασία, είναι η οντολογική αναγκαιότητα προκειμένου να διασωθεί και να καλλιεργηθεί εντός του ανθρωπίνου όντος το θείο δώρο της «πρὸς θεῖαν ἔνωσιν ἐπιτηδειότητος», όπως το θέτει ο Αρεοπαγίτης.¹⁴

Η εμπειρία του Θεού ως Θεού προηγείται όλων των θεολογικών, φιλοσοφικών και λογικών περιγραφών, ώστε πράγματι ισχύει το ότι, δεν είναι το ανθρώπινο όν που ανακαλύπτει και γνωρίζει τον Θεό, αλλά είναι ο Θεός που γνωρίζει τον άνθρωπο, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Απόστολος Παύλος («νῦν δὲ γνόντες θεὸν, μᾶλλον δὲ γνωσθέντες ὑπὸ θεοῦ»).15 Υπ' αυτήν την έννοια, η σπουδή του Επισκόπου Μπάτσкас στη Μυστήριο περί της Αγίας Τριάδος κατά τον Άγιο Επίσκοπο Εφέσου είναι εξόχως πολύτιμη. Διότι προσεγγίζει και θεωρεί τη διδασκαλία του Μάρκου του Ευγενικού όχι ως μια θεωρία που επαληθεύει διανοητικά, διαμέσου του ανθρωπίνου λόγου, μια αρχική υπόθεση εργασίας περί του Θείου,

¹³ Ο.π. 474.

¹⁴ Διονύσιος Αρεοπαγίτης, *Περὶ Θεῶν Ὑνομάτων*, III.1.

¹⁵ *Πρὸς Γαλάτας*, 4:9.

αλλά μάλλον, ως καρπός του μυστικώς και αφάτως αποκαλύπτοντος Εαυτόν Θεού στην καρδιά εκείνου του ανθρωπίνου όντος που μπορεί να αγαπά προτού να γνωρίσει, και να πιστεύει προτού να κατανοήσει.

Αυτή η κατάσταση απλότητος καρδιάς που αποζητά τη συνάντηση πριν από τη γνώση, που ποθεί και λαχταρά από αγάπη και που δεν κινητοποιείται απλώς από περιέργεια! που ενεργοποιείται κατά βάθος από διακαή ερωτική δύναμη, που ελκύεται όχι προς ένα αφηρημένο μοναδιαίο αγαθό επέκεινα της ουσίας, όπως ο Πλάτων το θέτει στην Πολιτεία του, αλλά προς ένα Όν τόσο προσωπικό και τόσο συγκεκριμένο όσο ο Σαρκωθείς Χριστός, ένα απόλυτο καθ' έκαστον –για να μιλήσουμε με όρους αριστοτελικούς– που διαρρηγνύει το καταπέτασμα του έλληνα λόγου της ενότητας ως αντιδιαστελλομένης προς την πολλαπλότητα, όλα αυτά είναι προϋπόθεση για να εμβεί κανείς στο Μυστήριο των Μυστηρίων που εγκαινιάζεται με την είσοδο του Ακτίστου στο κτιστό και καθιστά τη θέωση του ανθρωπίνου όντος δυνατή και πραγματική κατά χάριν. Άλλωστε, μόνον μετά Χριστόν, και διά Χριστού, μπορούμε όντως να μιλάμε για γνώση του Θεού, για *θεογνωσία* και *θέωση*.

Ο Επίσκοπος Μπάτσкас Ειρηναίος δείχνει ότι στη διδασκαλία του Αγίου Μάρκου Εφέσου, ο Θεός αποκαλύπτεται ως ενεργώς και μονίμως προσωπικώς προσκαλών τον άνθρωπο σε πλήρη αμοιβαία ένωση, εν Χριστώ: «Ἡ περὶ τῆς διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ Πατρὸς οὐδὲν ἄλλο ἀποτελεῖ εἰμὴ θεολογικὴν ἐρμηνείαν τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου, ὅπερ συμπίπτει οὐσιαστικῶς πρὸς τὸ Μυστήριον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας Αὐτοῦ».¹⁶

Έτσι, το Μυστήριο της Αγίας Τριάδος είναι ο πλέον πολύτιμος θησαυρός της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Είναι πολύτιμος διότι ο Τριαδικός Θεός είναι Ζωή και Ζών, και συνομιλεί με τον άνθρωπο ορατώς και αοράτως. Μετέχοντας του Μυστηρίου της Αγίας Τριάδος εντός της Εκκλησίας (πρόκειται βεβαίως περί μετοχής κατά Χάριν και όχι κατά φύσιν, όπως η μακρά Πατερική παράδοση της Εκκλησίας δεικνύει), ο άνθρωπος μεταμορφώνεται σε ένα ιδιαιτέρως ευαίσθητο όν, με λεπτότητα καρδιάς τέτοια που επιθυμεί ο Χριστός, όπως διδάσκει ο Άγιος Πορφύριος ο Κausοκαλυβίτης.¹⁷

Η απόδοση τιμής δια της παρούσης μελέτης του Επισκόπου Μπάτσкас Ειρηναίου, προς τον μέγιστο Παλαμίτη αμύντορα της Ορθοδοξίας κατά τις τελευταίες ημέρες προ της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως είναι άλλη μια κατάφαση της Οικουμενικότητας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, του λεγομένου Βυζαντίου, που μας υπενθυμίζει και τα δηλούμενα από τον ανώνυμο ποιητή του Πόντου: «Ἡ Ρωμανία κι αν ἐπέρασεν ανθεί και

¹⁶ Μπούλοβιτς (1980): 13.

¹⁷ Βλ. Αγίου Πορφυρίου Κausοκαλυβίτου, Βίος και Λόγοι, Χανιά – Κρήτη: Ιερά Μονή Χρυσοπηγής, 2005.

φέρει κι άλλο...». Αυτή η σπουδή στον Άγιο Μάρκο Εφέσου, προστίθεται στις εργασίες στον Άγιο Μακάριο τον Αιγύπτιο, τον Αββά Ισαάκ τον Σύρο, τον Άγιο Αθανάσιο Αλεξανδρείας, τον Άγιο Μάξιμο Ομολογητή και τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά, αποδεικνύοντας ότι ο Σλαβικός Ορθόδοξος κόσμος, και δη η Σερβική εκδοχή του στον 20^ο αιώνα, έχει κληρονομήσει πλήρως, και βιώνει βαθύτατα, το Μυστήριο της Ορθοδόξου Εκκλησίας – βαδίζοντας στα χνάρια των μεγάλων Ελλήνων Πατέρων– όπως αυτό εδογματίστηκε και κωδικοποιήθηκε από τις Οικουμενικές Συνόδους.

Διαβάζοντας τη σπουδή του Επισκόπου Ειρηναίου στον Άγιο Μάρκο τον Ευγενικό, ο αναγνώστης δεν διεκπεραιώνει απλώς μια ερευνητική μελέτη. Αλλά μάλλον, μυείται και αισθάνεται ότι, ανάμεσα στις γραμμές κρύπτεται και φανερώνεται ορισμένη δύναμη που δεν είναι διανοητική ούτε εκ του κόσμου τούτου, αλλά που σαφώς προϋποθέτει τη δεκτικότητα του συγγραφέως προς τον Χριστό, ο Οποίος είναι αντικείμενο αλλά και υποκείμενο της συγγραφής. Αυτή η δεκτικότητα έχει την ικανότητα να μεταδίδει εαυτήν και προς τον αναγνώστη.

3. Καταληκτικές σκέψεις

Ο Επίσκοπος Μπάτσκας Ειρηναίος διακρίνει ότι η θεολογική μαρτυρία του Αγίου Μάρκου Επισκόπου Εφέσου είναι απολύτως σχετική προς τις μέρες μας. Επισημαίνει σχετικά: «ή θεολογική αὐτοῦ μαρτυρία τυγχάνει ἰδιαζόντως ἐπίκαιρος κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν, διότι καὶ ταύτας μὲν χαρακτηρίζει προσπάθεια διαλόγου μεταξὺ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης, οἷα ἐχαρακτήριζε καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἐποχὴν, τὰ δὲ συζητήεα προβλήματα εἶναι βασικῶς καὶ σήμερον τὰ αὐτὰ, ὅποια καὶ τότε».¹⁸ Θεωρώ ότι, ὄντως, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει με αυτήν τη διαπίστωση. Εξάλλου και οι θεματικές του παρόντος σπουδαίου συνεδρίου την επαληθεύουν τρόπον τινά.

Ο Ειρηναίος Μπούλοβιτς δονείται από την ίδια συνείδηση, και ομολογεί ακριβώς όπως και ο πνευματικός του πατήρ, Άγιος Ιουστίνος Πόποβιτς, ότι, «ὁ ἔσωθεν κενὸς ἄνθρωπος, ἅπαξ καὶ ἀφυπνισθῇ πνεύματι, δὲν θέλει πλέον ἰσχυρὰν ἐκείνην. Ὁ ἀποθεανθρωποποιημένος καὶ οὕτως εἰδωλοποιημένος Χριστὸς τῆς κατ' ἄνθρωπον θεολογίας δὲν συγκινεῖ αὐτὸν. Ὁ ἐκλογικευμένος καὶ ἀφηρημένος ἑαυτὸς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀνθρωπιστικῆς διανοήσεως δὲν ἐνδιαφέρει αὐτὸν. Περὶ τοῦ ἀπροσώπου ἑαυτοῦ αἰτίου τοῦ κόσμου ἢ τῆς ἀψύχου ὑπερτάτης ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς δὲν μέλλει αὐτῷ. Ὅλος τουναντίον, διψᾷ τὸν ἀληθινὸν Θεόν, ὅστις δὲν θὰ εἶναι προϊόν καὶ λογικὴ ἐπιταγὴ τῆς φιλοσοφούσης

¹⁸ Μπούλοβιτς (1980): 12.

άνθρωπινης σκέψεως, ἀλλὰ Πρόσωπον ζῶν καὶ προσιτόν, ἅμα δὲ καὶ Μυστήριον ἥδιστον καὶ ἄφθαστον».¹⁹

Αὐτὸ το Μυστήριον τῶν Μυστηρίων θρέφει τὴν Εκκλησία ἀπὸ τὴ γέννησίν της μέχρι σήμερα καὶ κυβερνᾷ τὴν πορεία τοῦ κόσμου ὅλου ἀπὸ τὴν ἀπαρχή του, ὡς προϊόντος κλήσεως τῶν ὄντων ἀπὸ το μὴ ὄν, ἀπὸ τὸν Τριαδικὸ Θεό, πρὸς τὸ 'ἀεὶ εἶναι', τὴν κατὰ Χάριν δηλαδὴ Θεώση τῶν πάντων. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοία το Μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶναι σαφῶς τὸ Παν-μυστήριον τῶν Μυστηρίων, καὶ ἡ Ἀποστολή τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας στὸν κόσμον. Εμβαπτιζόμενος ὁ ἄνθρωπος στὴν Εκκλησία καὶ στὸ Μυστήριό της, ὄχι μόνον ἐπιλύει τὰ προβλήματα, ἀλλὰ καὶ παύει νὰ τα θεωρεῖ ὡς τέτοια.

Ἡ Ἡσυχαστικὴ παράδοση τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας, τὴν ὁποία ἐδραιώνει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμάς, καὶ τῆς ὁποίας μετέχει ολοτελῶς ὁ Ἅγιος Μάρκος ὁ Εὐγενικός, ἀλλὰ καὶ ὅποιος στοιχίζεται πρὸς τὸν Κανόνα ποὺ στοιχήθηκαν οἱ Πατέρες τῆς Εκκλησίας, εἶναι τόπος καθάρσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ φωτισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης υποστάσεως, ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐθυγραμμίζεται ἡ ἀνθρώπινη γνώμη πρὸς τὸ Θεανθρώπινο Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἀνευ τοῦ Οποίου κανενὸς εἶδους θεώση δὲν εἶναι δυνατή.

Αὕτὴ ἡ τρίπτυχη παρακαταθήκη τῆς Ἡσυχαστικῆς παραδόσεως, ἡ Κάθαρση, ὁ Φωτισμός, ἡ Θεώσις, εἶναι τὸ πολύτιμο φορτίο ποὺ ἡ Ορθόδοξος Εκκλησία ὡς Ναὺς μεταφέρει διαχρονικά ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, καὶ ποὺ καὶ σήμερα καλεῖται νὰ το πράξει, χωρὶς νὰ συγχέει τὰ ἄνω τοῖς κάτω, καὶ χωρὶς νὰ ἀνέχεται τὴν αλλοίωση τῆς Ἀληθείας τοῦ Κοινοῦ Λόγου, καὶ τὴν ἀντικατάστασή του ἀπὸ τὸ ἴδιον ψεῦδος τοῦ ἀλόγου.

Σε αὐτὸ τὸ πλαίσιο καὶ σε αὐτὴν τὴν προοπτικὴ θεωρούμενα ὅλα τὰ σύγχρονα προβλήματα, πραγματικά ἢ πλασματικά, ποὺ ἀφοροῦν τὸν πτωτικὸ ἄνθρωπο ὡς φύλο (ἄνδρας-γυναίκα), κοινωνία ἀνθρώπων, ἔθνος, φυλὴ, ἀνθρωπότητα, καὶ ὡς υποκείμενο στὴ φθορὰ τοῦ θανάτου, ἀλλὰ καὶ ὅλα ὅσα τὸ παρόν συνέδριο ἀντικρύζει, ἐντοπίζει καὶ συζητά, δὲν εἶναι παρὰ ἐναρθρες ἢ ἀναρθρες κραυγὲς ἀναγνώρισης τῆς διαρραγείσας κοινωνίας τοῦ κτιστοῦ με τὸ Ἄκτιστο, κοινωνίας ποὺ ἀποκαθίσταται διὰ τῆς Ἐνσαρκώσεως τοῦ Δευτέρου Προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐν τῷ Χριστῷ. Αὐτῷ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων! ἁμήν.²⁰

¹⁹ Ὁ.π., 13.

²⁰ Ἀγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Κατηχητικὸς Λόγος εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα*, PG 59: 724.